

ԳԱՅԱՆԵ ՔՈՉԱՐՅԱՆ
*Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
vtuyr2001@yahoo.com*

ԱՆՏԻԿ ԴՎԻՆԸ ԱՄՐՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՑ ԱՐՔԱՅԱՆԻՍՏ-ՔԱՂԱՔ

Հոդվածում ներկայացված է մ.թ.ա. III հազարամյակից մինչև XIII դարն ընդգրկող բազմաշերտ Դվին հնավայրի անտիկ ժամանակաշրջանի սակավ հայտնի մշակութային շերտի բնութագիրը: Հուշարձանի միջնադարյան շերտերը ուսումնասիրվում են 1937 թ. ի վեր, իսկ անտիկ շրջանի հորիզոնները հետազոտության հատուկ առարկա դարձան 1970-ականներից սկսյալ: Այստեղ, IV–XIII դդ. շերտերում առկա պատմաճարտարապետական բացառիկ նշանակության շինությունները և պարբերաբար կատարված ծավալուն կառուցապատումների պատճառով արված համահարթեցումները ընձեռում են անտիկ շերտի սոսկ հատվածական ուսումնասիրության հնարավորություն: Հեղինակի բազմամյա պեղումներով բացահայտված հնագիտական փաստացի նյութի և գրավոր աղբյուրների տվյալների համեմատական վերլուծությամբ ուրվագծվում է Դվինի պատմության անտիկ ժամանակաշրջանը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, պատմություն, անտիկ, հնագիտություն, շերտագրություն, քաղաքաշինություն:

Մազնեսիայի մ.թ.ա. 190 թ. ճակատամարտում հռոմեացիների տարած հաղթանակը վճռորոշ սահմանագիծ եղավ տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակում ուժերի վերադասավորման համար: Մելլեկյանների արքա Անտիոքոս Գ Մեծի կողմից ստրատեգոսներ նշանակված Արտաշեսը Մեծ Հայքում, Ջարեհր՝ Ծոփքում իրենց անկախ թագավորներ հռչակեցին¹:

Արտաշես Առաջինը (մ.թ.ա. 189–160 թթ.) վերամիավորեց Երվանդունիների օրոք պետությունից անջատված ծայրագավառները, ամրապնդեց Մեծ Հայքի քաղաքական անկախությունը: Նա հզոր պետականություն կերտելու իր ծավալուն ծրագրում կարևորեց Հայկական լեռնաշխարհով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիների ընդլայնումն ու երկրի քաղաքայնացումը²: Մայրուղիների և սրանց ճյուղավորումների

¹ Страбон, 1964, XI, XIV, 5:

² Զարյան Ա., 1986, 26–27, Քոչարյան Գ., 2000, 25–26:

ցանցի շուրջ տարաբնույթ բնակավայրերի խտացումը և Վանտոսայան ժամանակներից ժառանգած ջրանցքների համակարգի ընդարձակումը նպաստեցին երկրի տնտեսության աննախադեպ զարգացմանը³:

Արտաշես Ա-ր մայրաքաղաքը Երվանդաշատից տեղափոխեց Երասխ և Մեծամոր գետերի կազմած թերակղզու բլրաշարի վրա նոր կառուցած Արտաշատ⁴, որով կենսական ծանրակշիռ դեր սահմանեց շրջակա գյուղատնտեսական տարածքին՝ «Աշխարհացոյց»-ի Ոստան Հայոց գավառին⁵: Երկրի տնտեսական, ռազմական, մշակութային ընդհանրական զարգացման գործընթացում առանձնակի կարևորություն ունեւ նորակերտ մայրաքաղաքի հյուսիսային՝ առավել խոցելի դարպասի մատույցների պաշտպանությունը:

Այս հարցի լուծման պահանջները առավելագույնս բավարարում էր «Բուն պողոտայի»⁶ և դեպի Գառնի ու Սևանի ավազան տանող ճանապարհների առևտրական ու ռազմավարական կարևոր հանգույցը հսկող **Դվին բլուրը**, որը բնականից լավ պաշտպանված էր հյուսիսային թիկունքից՝ Տիկնունի ապարանքի բարձունքով, արևմուտքից՝ Ազատ գետով, արևելքից՝ Ուրծի լեռնաշղթայի բազուկներով⁷:

Դվինը⁸ սրբավայր էր, թերևս ամրոց-սրբավայր մ.թ.ա. III հազ. ի վեր: Մ.թ.ա. I հազ. սկզբին Դվին ամրոց-տաճարախիտ սրբավայրի⁹ պաշտամունքային դերի կարևորությունը այնքան զորեղ է եղել, որ Էթիունին նվաճելիս՝ Վանի թագավորության քրմապետերը, շրջապատի վրա ամրոցի ունեցած դիրքային առավելությունը օգտագործելու փոխարեն, գերադասեցին այն հիմնովին ավերել և հրո ճարակի մատնել:

Դվինը՝ Արտաշատի հյուսիսային թիկունքի բնակավայրերի հոծ ցանցում¹⁰, առանձնանում էր իր աշխարհագրական շահեկան դիրքով,

³ Քոչարյան Գ., 2011, 257–259:

⁴ Մովսես Խորենացի, 1990, II, Խթ:

⁵ Երեմյան Ս. Տ., 1963, 41:

⁶ «Բուն պողոտա»՝ Վարդգեսավան/Վաղարշապատից «երթայր յԱրտաշատ քաղաք»: Ագաթանգեղոս, 1983, § 192:

⁷ Արարատյան գոգավորության մ.թ.ա. I հազ. ի վեր ձևավորող պաշտպանական համակարգում Դվինը՝ Գեղամա լեռնավահանի արևմտյան լանջին ուրվագծվող Էլառ-Դարանի-ից ձգվող Հացավան-Գառնի-Տիկնունի պաշտպանական աղեղի մասն էր կազմում: Քոչարյան Գ., 1996, 342:

⁸ Դուին-Դրին-Դվին տեղանունը ծագում է ՀնԽ *d^(h)eun=«բնակավայր բարձունքի վրա» իմաստային բանաձևից բխող՝ «ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» տարբերակից: Քոչարյան Գ. Գ., 2000ա, 132–138:

⁹ Кушнарева К. X., 1977, 5–79.

¹⁰ Հնագիտական կյուրերը ներկայիս Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Ներքին Դվին, Հնաբերդ, Քաղցրաշեն, Այգեզարդ, Կանաչուտ, Դեղձուտ, Արևշատ, Դիտակ գյուղերի տարածքում ուրվագծում են անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրերի խիտ ցանց: Տե՛ս Քոչարյան Գ. Գ., 1998, 172–176:

պաշտամունքային գործառույթի տևականությամբ, տնտեսական նշանակալի ներուժով:

Արտաշիսյան ժամանակաշրջանում Դվին բլրի գագաթն օղակող քարե գետնախարսիսի վրա վերակառուցվեց (3,0 մ լայն.) հում աղյուսե հաստահեղույս պարսպագոտի՝ Երասխ, Մեծամոր, Ագատ գետերի հովիտները հսկող, բնդիուպ Արտաշատի հյուսիսային մատույցները լայն տեսադաշտ ապահովող աշտարակ-դիտակետերով:

Բլրի գրեթե բոլոր լանջահայաց մասերում տեսանելի են պարսպագոտու՝ մեծազանգված քարերով շարված, հողե շաղախով ամրացված գետնախարսիսի և հում աղյուսե վերնամասի աղճատված մնացորդներ: Հարավ-արևելյան հատվածում ուրվագծվում են քառանկյուն հատակագծով աշտարակի կիսավեր հիմքեր (երկար. 5,0 մ, ելուստը մոտ 2,0 մ), հարավ-արևմուտքում՝ հում աղյուսե միջուկի մեջ միջին չափի գետաքարերով, աստիճանաձև շարված, կորագիծ, զոգավոր կառույցի, հավանաբար, կիսաբոլոր կամ բոլորաձև աշտարակի մնացորդներ (ցարդ բացվել է ութ շաբբ 1,6 մ ընդհանուր բարձրությամբ, արտաքին շարվածքը չի պահպանվել): Նյութական փաստացի վկայությունների սղության պատճառով դեռևս անհնար է որոշել ամրոցի աշտարակների իրական թիվն ու տեղադրման համաչափությունը, մուտքի (կամ մուտքերի) տեղը: Առայժմ բացահայտված չէ նաև պարսպի շինարարական շերտագրությունը: Այսուհանդերձ, պարսպի և անմիջականորեն կից շինությունների շերտագրությունը ուրվագծում է դրանց գոյության հիմնական շրջափուլերի նույնականությունն առնվազն մ.թ.ա. I հազարամյակից ի վեր, անտիկ ժամանակաշրջանում և վաղ միջնադարում ընդհուպ IX դ. մեծ երկրաշարժը¹¹: Այսինքն, պարսպն ու բնակավայրը պարբերաբար վերակառուցվել են գրեթե բոլոր հանգուցային դարաշրջաններում: Բլրի գագաթին ստեղծված այս կոռ ամրոցությունը խաթարվում է մ.թ. 894 թ. մեծ երկրաշարժի հետևանքով և քննվող պարսպագոտին ընդմիջտ կորցնում է իր պաշտպանական առաջնային գործառույթը:

Ցարդ հատվածաբար բացահայտված երդիկածածկ ընդհանուր սենյակի շուրջ տնտեսական հարկաբաժիններ խմբավորող ծավալահատակագծային հորինվածքի ավանդական սխեմայով բնակելի համալիրների ընդհանրական դիտարկմամբ՝ ենթադրելի է բլրի գագաթի հարթակի խիտ կառուցապատում քաղաքացիական շինություններով¹²:

Վաղ երկաթեդարյան (մ.թ.ա. VIII դ.) մոխրառատ շերտի վրա կառուցված այս համալիրները մ.թ. I–XIII դդ. նվաճումների, ավերումների, երկրաշարժերի և նոր ծավալուն կառուցապատումների հետևանքով գրեթե

¹¹ Ղաֆադարյան Վ., 1952, 23–24, 60, 62, Kalantarian A., 1996, 55–57:

¹² Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К., 2008, 132–137, 147–149, Քոչարյան Գ., 2011, 66–73, Քոչարյան Գ., 2013, 97–107:

ամբողջովին աղճատված են: Անտիկ շրջանի կառուցապատման ընդհանուր հատակագծային ցանցը խաթարված է: Բլրի գագաթի տարբեր մասերում, մ.թ.ա. II – մ.թ. I դդ. 0,30–1,50 մ հզորությամբ շերտում ուրվագծվում են *in situ* սյան տորաձև խարիսխներով կենտրոնական սրահի, կից սենյակների, երկայնակի առանցքով ձգված միջանցքի և սրան հարող շինությունների մնացորդներ: Հիմնապատերը (0,80–1,45 մ լայն., 0,30–1,0 մ բարձր.) շարված են կավաշաղախով կապակցված միջին չափի գետաքարերով, վերնամասը՝ հում աղյուսով: Տոփանված հատակները սկաղված են կավե շաղախով կամ սալարկված տափակ գետաքարերով: Սյան տորաձև խարիսխները տաշված են սպիտակ ավազաքարե, շիկավուն տուֆե մեկական ամբողջական զանգվածից: Սյա շերտում փաստված նորոգումների, փոփոխությունների, վերակառուցումների հետքերը վկայում են շինությունների երկարատև գոյության մասին: Իսկ քանդված, վառված պատերի փլվածքներով և ջարդոտված խեցանոթների բեկորներով հագեցված մոխրառատ միջավայրը բացահայտում է դաժան հարձակման, ավերածությունների և մեծ հրդեհի իրողությունը:

Բլրի հարավ-արևմտյան ստորոտին Դվինի վաղ միջնադարյան (IV–V դդ.) նոր ձևավորվող հոգևոր կենտրոնի ծավալուն կառուցապատման ժամանակ անտիկ շինություններին պատկանող (սպիտակ ավազաքարե, տուֆե, բազալտե, գրանիտե) ճարտարապետական մանրամասերի և սրբատաշ սալերի զանգվածաբար կրկնակի օգտագործման իրողությունը և ծիսապաշտամունքային արարողություններում ընտիր գունագարդ խեցեղեն սպասքի հնարավոր գործածությունը հավաստում են, որ Արտաշիսյան ժամանակաշրջանում Դվինի մ.թ.ա. I հազ. սկզբից ի վեր հայտնի հնավանդ սրբավայրը պահպանում էր իր գործառույթը:

Մ.թ. IV–V դդ. Դվինի բոլոր մոնումենտալ շենքերի (կաթողիկեի նախնական IV դ. շինություն, IV դ. «Արշակունյաց գահադահլիճ», V դ. կաթողիկոսական պալատ) հիմնապատերի մեջ առկա են հին սվադի՝ ներկի, որմնանկարի հետքերով սրբատաշ սալեր, նույն տեղում և հարակից տարածքում՝ հիշյալ քարատեսակներից կերտված մ.թ.ա. II – մ.թ. III դդ. բնորոշ ճարտարապետական մանրամասեր (սյան տորաձև, «ատտիկական», ձևավոր կողապատկերով ու խորաքանդակ բուսազարդ գոտիով խարիսխներ, սյան մատնեքավոր գլանի վերնամաս, ցլազլուխ խոյակ, տանիքի ծածկասալ և այլն) (Ադ. 2, նկ. 2).¹³ Արանք վկայում են Դվինի անտիկ շերտում կավաշեն կացարանների կողքին (հմմտ. միջնաբերդի բլրի գագաթային հարթակի բնակելի համալիրները)՝ համաժամանակյա քարաշեն կերտվածքների, հավանաբար, պաշտամունքային կառույցների ներկայություն հնավանդ սրբավայրում

¹³ Քոչարյան Գ. Գ., 1991, 21–22, 62–64:

Դվին ամրոց-սրբավայրը վարչատնտեսական կենտրոնի իր նոր կարգավիճակով ապահովում էր իր շուրջը միավորված բնակավայրերի արդյունավետ զարգացումը: Դվինի և շրջակա գյուղական բնակավայրերի բարգավաճումը պայմանավորված էր Երասխ, Մեծամոր, Ազատ գետերի հովտում ոռոգման ցանցի և մայրաքաղաքի շուկայում միջազգային աշխույժ առևտրի առկայությամբ:

Հնագիտական գտածոների և հնաբուսաբանական ու հնակենդանաբանական մնացորդների համեմատական վերլուծությամբ բացահայտվում են մերձքաղաքային տարածքի տնտեսական գործունեության հիմնական բնագավառները (խեցեգործություն, քարագործություն-քարակոփություն, մետաղագործություն, փայտամշակություն, մանածագործություն, կաշեգործություն և հացագործություն, խաղողագինեգործություն, ձիթագործություն, անասնապահություն, թռչնաբուծություն): Այստեղ հիմնական կացութաձևեր ինքնաբավ բնատնտեսական եղանակն էր, և սեփական արտադրանքի տեսականու պակասը լրացվում էր ապրանքափոխանակությամբ՝ գյուղատնտեսական մթերքի հավելյալ մասը մայրաքաղաքի շուկա վաճառքի հանելով: Արտաշատի տեղական արտադրության (ջնարակած խեցեղեն, պորփյուրե և ապակե սպասք) և միջազգային առևտրով փոքրասիական և Միջերկրայքի առափնյա հելլենիստական քաղաքներից ներմուծված (օձանելիք-քսանյութերի կավե, ապակե սրվակներ) ապրանքների, ինչպես նաև ժամանակի դրամաշրջանառությանը բնորոշ դրամների (Փիլիպոս III Արիդայոսի արծաթե չորեքդրամյան, Տիգրան Մեծի արծաթե դրախմա, Օգոստոս Օկտավիանոսի և Դոմետիանոսի դենարներ, Ռիսկուպորիդես II-ի սեստերցիա) անգամ սուղ քանակի առկայությունը վկայում է, որ Ոստան Հայոց բարեբեր շրջանը մասնակից էր նաև միջազգային առևտրին¹⁴:

Տարատեսակ տարապաններն ու զուտերը, զինու պահեստավորման ու տեղափոխման համար նախատեսված կարասների և հատկապես բարձրորակ տափաշների գերակշիռ քանակը (ձևի կայունությունը, գունազարդման ընդհանրությունը, տարողությունների նույնաչափությունը) տեղական զինեգործական արտադրանքի զգալի ծավալների և այն հատուկ տարայով շրջանառության մեջ դրված լինելու վկայություն է (Աղ. 1, նկ. 1-2): Սա բավարար հիմք է պնդելու, որ զինին՝ որպես ապրանք դուրս էր գալիս նաև արտաքին շուկա, անշուշտ, Արտաշատի միջնորդությամբ:

Դվինի բլրի գագաթի բնակելի համալիրների ճյուղավորված տնտեսական հարկաբաժիններում հայտնաբերվել են.

- կենցաղային գործածության սեղանի ու խոհանոցային գունազարդ և հասարակ խեցեղեն, պորփյուրե և ապակե սպասք (սկահակ, պնակ, ըմպանակ, գավաթ, պուլիկ, թաս, աղաման, քրեղան, սափոր և այլն),

¹⁴ Քոչարյան Գ. Գ., 1991, 34-61, 70-74, Քոչարյան Գ. Գ., 1998, 172-176:

- սննդամթերք վերամշակելու միջոցներ (դանակ, աղորիք, սանդ, հավանգ, կճուճ, ձձում, կաթնաման, խմորի տաշտ, թոնիր, օջախ),
- սննդամթերք պահելու ու տեղափոխելու տարա (կարաս, կճուճ, տափաշիշ), այստեղ առկա փայտի մոխրի զգալի քանակից ելնելով՝ ենթադրելի է մրգի ու բանջարեղենի փայտե արկղների հնարավոր առկայություն,
- սննդամթերք ամբարելու շտեմարաններ (գինու կարասների և տափաշների արտաքին կալե սվաղը, որոշ կարասների և կճուճների նստուկների ու կողերի՝ հացամթերքի պահպանումն ապահովող անցքերը),
- խեցանոթների արտադրության միջոցների (դուրգի անիվներ, կոկիչներ) առկայությունը վկայում է կենցաղային սպասքի սեփական արտադրություն,
- մսուրային անասունների ապաստան՝ զոմ (տափակ գետաքարերով սալարկված սենյակ, ընտանի կենդանիների ոսկորների առատություն):

Այստեղ և բլրի ստորոտին հայտնաբերված բազմաբնույթ հնագիտական գտածոների քննությամբ բացահայտվում է օգտագործված գյուղմթերքի հիմնական տեսականին (հացամթերք, կաթնամթերք, մսամթերք, գինի, բուսական յուղ և այլն):

Այս բարգավաճ շրջանի խաղաղ բարեկեցիկ կյանքն ընդհատվեց մ.թ. I դ. կեսին հռոմեական զորահրամանատար Կորբուլոնի արշավանքով: Մ.թ. 58 թ. զարնանք հռոմեացիները գրոհով անցան Կուջաղի լեռնանցքը և «Արբունի պողոտայով» շարժվեցին դեպի Արտաշատ¹⁵:

Կորբուլոնը՝ ըստ հռոմեական պատմագիր Տակիտուսի, արշավի ուղին միտումնավոր երկարացրեց, քանզի, «եթե լեզեռնները փոխադրվեին Արտաքսատայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած [Տափերական] կամրջով, հարվածի տակ կրնկնեին»¹⁶, ուստի նա Վարդանակերտ ավանի ծանծաղուտով անցավ Երասխի ձախ ափը և բանակ դրեց բաց դաշտում, որը ռազմական տեխնիկայի տեղաշարժերի առավել լայն հնարավորություն էր ընձեռում, իսկ Մեծամոր գետն անհամեմատ հանդարտ իր հոսանքով գերադասելի էր քաղաքը պաշարելու համար:

Տրդատ Արշակունու հպանցիկ հակազորոհներով անհնար էր կասեցնել հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Արտաշատ: Քաղաքի պաշտպաններին անորոշության մատնեց Տրդատի՝ ճակատամարտից խուսափելով հեռանալը: Արտաշատի պասիվության հետևանքով Դվին ամրոցի պահակազորը մնաց թշնամու զորքի անհամեմատ մեծ ուժի դիմաց: Կորբուլոնը գրավելով ամրոցը՝ ապահովեց իր թիկունքը և ստեղծեց «կայան զօրացն» Գառնիից՝ Ագատ գետի կիրճով և Վարդգեսավանից՝ «Բուն պողոտայով» դեպի Արտաշատ հայկական ուժերի տեղաշարժերը:

¹⁵ Մանանդյան Հ., 1945, 332–336:

¹⁶ Տակիտոս Կ., XIII, 40:

վերահսկելու հնարավորություն: Կորբուլոնի գրաված դիրքերը բարենպաստ էին նաև՝ Նախճավանի կողմից պարթևների հնարավոր միջամտության դեպքում:

Թերևս թշնամու խոստումներով խաբված քաղաքացիները ինքնակամ, առանց դիմադրության հանձնեցին անառիկ Արտաշատը հռոմեացիներին՝ այն կործանումից փրկելու հույսով: Չմեռն այստեղ անցկացնելուց հետո, մ.թ. 59 թ. գարնանը դեպի Տիգրանակերտ ռազմարշավից առաջ, Կորբուլոնի հրամանով ուխտադրժորեն «Արտաքսատան հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարեցվեց հողին»¹⁷:

Մ.թ. 59 թ. Արտաշատի I շինարարական շրջանի ընդհատված լինելն ակնհայտ է, քանի որ 60-ականներին քաղաքը վերականգնելիս՝ պահանջվել է ամբողջական հատվածներ խնամքով մաքրել փլվածքներից կամ դրանք ուղղակի հարթեցնել ու տոփանել: Թշնամին կործանել էր և արքունի ամրոց Գառնին, գուցե և, զորակայանի վերածված Վարդգեսավանը¹⁸: Հնագիտորեն վավերացված է նաև հռոմեացիների հանկարծահաս հարձակումով Դվին ամրոցի և բլրի ստորոտի պաշտամունքային կառույցների հիմնահատակ կործանման օրհասական պատկերը՝ մոխրառատ միջավայր, կարմրաշիկավուն հող, քանդված պատեր, հրդեհի մեջ թրծված, վառ կարմիր գույն ստացած հույս աղյուսե փլվածքներ, փայտե կրող կոնստրուկցիաների ածխացած մնացորդներ, ջարդոտված խեցանոթների մրապատ բեկորներ, մարդու գանգ, սևացած ոսկորներ: Ամալացած սրբավայրը ժամանակավորապես վեր է ածվել դամբարանադաշտի:

Հռոմեական զորավարը գիտակցել է, որ իր հեռանալուց հետո, նոր ուժերով համալրված հայկական զորքերը կվերանվաճեն երկրի քաղաքական կենտրոնի կարևորագույն հենակետերը: Հետևաբար զորքի ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով՝ կայազորներն ուժեղացնելու փոխարեն, նա իր թիկունքն ապահովում է կործանելով այդ հենակետերը, «հավասարեցնում հողին» մեծահամբավ Արտաշատը, քանզի «եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»¹⁹: Նման փաստաբանությամբ է Տակիտոսը փորձում մեղմել և արդարացնել՝ Արևելքում հռոմեական ու «դաշնակից» պետությունների զորքերի գերագույն հրամանատարի՝ Կորբուլոնի, անբարո, հիրավի բարբարոսական վարքագիծը:

Դեպի Տիգրանակերտ ռազմարշավի նախօրեին, հզոր Արտաշատի և արքունի ամրոց Գառնիի հետ մեկտեղ՝ Դվին ամրոց-սրբավայրը ավերակների կույտի վերածելու փաստն ինքնին հավաստում է մայրաքաղա-

¹⁷ Տակիտոս Կ., XIII, 41:

¹⁸ Խաչատրյան Ժ. Դ., Կանեցյան Ա. Գ., 1974, 76–81, Тревер К. В., 1953, 203–204, Քոչարյան Գ., 2008, 164:

¹⁹ Տակիտոս Կ., XIII, 41:

քի պաշտպանության համար նրա ունեցած ռազմավարական կարևորությունը:

Հայ-պարթևական միացյալ ուժերից (63 թ.) Հռոմեայում հռոմեական բանակի կրած խայտառակ պարտությունից հետո Տրդատ Արշակունին ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավոր և Ներոն կայսեր ձեռամբ շքեղ հանդիսավորությամբ թագադրվեց (66 թ.) Հռոմում²⁰: Նույն Ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենարի ու Հռոմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ արքան թեպետ վերականգնեց Արտաշատը և շենացրեց Գառնին, սակայն հռոմեացիների կատարած ավերածությունների հետևանքները Դվինի ամայացած սրբավայրի դամբարանադաշտում դեռևս տեսանելի են մինչև մ.թ. I դարի վերջը:

Ցարդ բացված 17 թաղումները (որոնցից մեկը գույգ թաղում է, իսկ վեց մանկականից մեկը՝ խմբակային) կատարված են կենցաղում արդեն օգտագործված կարասների մեջ, որոնց կոտրված, թերի մասերը ծածկված են այլ կենցաղային խեցանոթների բեկորներով, թաղման գույքը սուղ է և աղքատիկ՝ 1–2 հասարակ խեցանոթ, բնական քարերից, բրոնզից (եզակի դեպքում՝ ցածրորակ արծաթից), ապակու շաղախից պատրաստված պարզագույն զարդեր, հմայիլ-կնիքներ: Վեց կարասում իսպառ բացակայում է թաղման գույքը: Անհամաչափորեն տեղաբաշխված այս շարքային կարասային թաղումների շերտագրական տվյալները և գույքակազմի թվագրության վերին սահմանագիծը ոչ ուշ է քան մ.թ. I դարի վերջը²¹:

Մ.թ. II դ. 60-ական թվականներին Հայաստանը նվաճած հռոմեացիների համար քաղաքական խնդիրը հստակ էր՝ Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում ամրապնդված ապահով թիկունք ստեղծելուց հետո²², նրանք ձգտում էին կայսրության արևելյան սահմանի վրա ունենալ «հռոմեականացված, հռոմեամետ» Հայաստան: Հռոմեացիները վերականգնում էին իրենց իսկ ավերած քաղաքներն ու ամրոցները՝ որպես զորակայան-ճամբարներ, ուղեկալ-պահակակետեր, հնավանդ սրբավայրերում իրականացնում հոգևոր կառույցների շինարարություն՝ ռոմանական կրոնական գաղափարախոսություն ու մշակույթ արմատավորելու նպատակով (հմմտ. XII և XV լեգիոնների զորամիավորումների ծավալած շինարարական գործունեությունը Վաղարշապատում, Գառնիում, Արտաշատում)²³:

Վաղարշապատ-Արտաշատ-Գառնի զորակայանների միջև հաղորդակցության անվտանգությունն ապահովում էր «Բուն պողոտային» հարող Դվինի սրբավայրում տեղադրված հռոմեական բանակի բենեֆիցիարիոսների ուղեցույց-ուղեկալ պահակակետը (statio) իրեն բնորոշ պաշ-

²⁰ Տակիտոս Կ., XV, 16: Դիոն Կասիոս, 1976, LXIII:

²¹ Քոչարյան Գ. Գ., 1991, 25–31:

²² Ростовцев М. И., 1909, 1–19, Հակոբյան Հ. Պ., 1986, 138–155:

²³ Тревер К. В., 1953, 262–270, Հակոբյան Հ. Պ., 1986, 153–155, Քոչարյան Գ., 2002, 212:

տամունքային կառույցով և «Հավերժական», «Անհաղթ» դիցամարտիկ «Sol Invictus» Միթրային ձոնված զոհասեղանով (Ադ. 2, նկ. 1): Ընդհանրապես նվաճված տարածքներում հռոմեացիների հիմնած նման պահակակետերը տեղի սրբավայրի հետ կազմում էին մի ամբողջություն, որտեղ կառուցվում էր նոր տաճար կամ ուղղակի դրվում էին Դվինում գտնվածին համանման, տարբեր աստվածությունների ձոնված զոհասեղաններ (հմմտ. այդպիսիք՝ Դանուբյան, Մերձհոենոպյան շրջաններում, Ղրիմում և այլուր)²⁴:

Դվինում հռոմեական ուղեցույց-ուղեկալի ներկայությունը հավաստում են.

- *Հռոմեական կայսերական շրջանին բնորոշ՝ Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտի տեսարանի բարձրաքանդակ-խորհրդապատկերներով, բազալտե զոհասեղանի (Ադ. 2, նկ. 1) (հմմտ. Միդոնի II դ. երկրորդ կեսի և հատկապես Հռոմի ոչ ուշ քան 172 թ.) բարձրաքանդակները²⁵,*

- *Գառնիի հեթանոսական տաճարի տանիքի ծածկասալերին նման բազալտե ծածկասալի առկայությունը,*

- *կաթողիկե եկեղեցու նախնական (IV դ.) եռանավ շինության հիմքերում շարված, կրկնակի օգտագործված բազալտե սրբատաշ որմնասալերը,*

- *VII դ. կաթողիկոսական պալատում կրկնակի օգտագործված պան բազալտե խարիսխի առկայությունը, ինչպես նաև զոհասեղանի ու ծածկասալի հումքի՝ Գառնիի հանքավայրից վերցված լինելու պարագան,*

- *Դվինի բլրի գագաթին մ.թ. I դ. կեսի հրկիզված և IV դ. «Արշակունյաց գահադահլիճի» շերտերի միջև առկա միջանկյալ շինարարական հորիզոնում բացահայտված՝ թերևս շրջակայքը վերահսկող դիտակետի ուղղանկյուն հատակագծով կառույցը²⁶.*

Այսպիսով, Դվինում բնդհանուր գծերով ուրվագծվում է IV–XIII դդ. ծավալուն շինարարության տարբեր շրջափուլերի համահարթեցումների պատճառով, ցարդ հստակորեն չբացահայտված վաղ Արշակունյաց շրջանի՝ մ.թ. II դարի մշակութային որոշակի շերտ:

Դվինի անտիկ մշակութային շերտի խաթարված ու աղճատված իրավիճակի ուսումնասիրության հատվածական լինելը հնագիտական բավարար հիմք չի բնձեռում նախախոսքովյան իրողության առավել հստակ պատկեր վերականգնելու համար:

Խոսքով Կոտակ Արշակունու գահակալության տարիներին (330–338 թթ.) Մեծ Հայքի թագավորությունը դարձյալ հայտնվել էր Հռոմի և Պարսկաստանի առճակատման կիզակետում:

²⁴ Քոչարյան Գ., 2002, 206–210:

²⁵ Campbell L. A., 1968, 25–28, pl. V, 75; XV, 650:

²⁶ Քոչարյան Գ., 2002, 206–213:

Տարածաշրջանում իշխող գերտերությունների սադրիչ գործունեությամբ երկրում ձևավորվել էր ներքաղաքական ծայրահեղ անկայուն մթնոլորտ. պետական նոր կրոնի՝ քրիստոնեության դեմ ունեցվողություններ, միջնախարարական կոիվներ, արտաքին նենգամիտ միջամտությամբ գահին ու թագին հավակնող հայ իշխանների խռովություններ²⁷: Երկրում տիրող բարոյահոգեբանական անբարեհույս իրավիճակը լուրջ խոչընդոտ էր կենտրոնացված ուժեղ իշխանության կայացմանը: Իրադրությունը Խոսրով Կոտակին դրդեց վճռորոշ քայլի:

Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն համատեղող Դվին ամրոց-սրբավայրի ռազմական ու տնտեսական նշանակալի ներուժը, պաշտամունքային մեծ հեղինակությունը կանխորոշող նախադրյալներ հանդիսացան՝ Խոսրով Կոտակի կողմից IV դ. 30-ական թվականներին արքունիքը (թեպետ և բնապահպանական աննպաստ պայմաններում հայտնված, բայց և այնպես, գործող մայրաքաղաք) Արտաշատից Դվին տեղափոխելու համար²⁸:

Անհրաժեշտ էր հնամենի «ամրոց-սրբավայր» համալրելով՝ կերտել միապետի ինքնիշխանության վեհությունն ու հզորությունը արտահայտող ճարտարապետական արքայավայել միջավայր: Արքայի հրամանով ստեղծվեց երկու առանձին կաղնետունկ պարսպապատ տարածք՝ *«թագավորության որսի՝ զբոսանքի և ուրախության տեղեր»*, երկու տարբեր տեղանուններով²⁹:

Ազատ «գետի ընթացքով դեպի ներքև, մինչև Տիկնունի ապարանք» տնկած մերին նա կոչեց *«Տաճար մայրի»* = *«Սրբազան կաղնուտ»*, որ բնապաշտական հնավանդ աշխարհայեցողության ակնհայտ դրսևորում էր: Ազատ գետի հովտում՝ արքան դաշտը վերածեց անտառի, իրականացրեց բնապատկերային ճարտարապետական կազմակերպված միջավայր, ուր և տեղադրեց արքունական ապարանքներ և կոչեց *«Խոսրովակերտ»*:³⁰

Առաջնորդվելով բնապատկերային ճարտարապետության ավանդական սկզբունքներով՝ Խոսրով Կոտակն իրականացրեց քաղաքաշինական մի ամբողջություն կազմող կուռ մտահղացում՝ *Դվին (արքունի նստավայր)+Խոսրովակերտ (արքայական ծառագարդ ապարանք-անտառապուրակ)+Տաճար մայրի (արքայական կաղնետունկ անտառ-արգելոց)=արքայանիստ համալիր կառույց* (հմմտ. Երվանդ Վերջինի՝ Երվանդաշատ+Երվանդակերտ+Ծննդոց անտառ, Տիգրան Մեծի՝ Տիգրանա-

²⁷ Փավստոս Բուզանդ, 1987, III, Գ-Թ, ԺԱ:

²⁸ Մովսես Խորենացի, 1990, III, Ը:

²⁹ Փավստոս Բուզանդ, 1987, III, Ը:

³⁰ Քոչարյան Գ., 2004, 415–427, Քոչարյան Գ., 2005, 339–343:

կերտ+արվարձանային անտառապուրակ՝ արգելոց-որսատեղերով արքայանիստ շքեղ համալիրները):³¹

Արքայական ապարանքի և որսատեղ-անտառապուրակի համադրությունը՝ որպես արքաների «հանգստի և հաճույքի վայրեր»=պարադիսներ վկայված են Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. I հազարամյակից ի վեր, հարևան տարածաշրջանում՝ Ասորեստանում՝ Աարգոնյանների օրոք, իսկ ավելի ուշ սփռված Աքեմենյան (հետագայում՝ Աելեկյան) աշխարհակալ արքաների լայնածավալ կայսրության տիրույթում։ Ըստ սկզբնաղբյուրների վկայությունների.

- **Վանի թագավորության արքաները՝** քաղաքից դուրս, ջրանցքի ափին, փարթամ ծառաստաններում, **«իրենց հաճույքի համար»** կերտել են բուրումնավետ նոճեփայտ ծածկով կացարան-ապարանքներ և կից՝ վայրի կենդանիների որսատեղ-արգելոցներ,

- **Երվանդ Վերջինը** կառուցել է «գեղեցիկ ու չքնաղ հորինվածքով»՝ ծաղկոցներով, բուրաստաններով, պերճաշուք այգիներով «արդարև բերրի թագավորական դաստակերտ» Երվանդակերտը և նորատունկ «Ծննդոց անտառը» վերածել՝ պարսպապատ որսատեղ-արգելոցի, որտեղ **«թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին»**.

- (Վաղարշակ=) **Արտաշես Առաջինը** Տայքի Կող գավառում **«իր թագավորության վայելչության համար»**՝ Պարխար լեռների ստորոտում «երկու անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հանդերձ» վերածել է «երկու գոմի» դարձրել՝ «որսերի տեղ, և Կողի ջերմությունը» մեղմացրել՝ «այգիներով և բուրաստաններով».

- **Տիգրան Մեծը** Տիգրանակերտի արվարձանում կառուցել է «պալատ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»³²:

Խոսքով Կոտակր նորակերտ Դվինի բնակչությունը համալրեց հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ սինոյկիսմոսի՝ համաբնակեցման ավանդույթով³³: Արքայի նախաձեռնությամբ Արտաշատից տեղափոխվեց բնակիչների որոշակի անհրաժեշտ հատված իշխանամետ ուժերից, առևտրա-արհեստավորական խավից:

Դվինի մերձակա գյուղերն աստիճանաբար միավորվեցին և կազմեցին քաղա-քայնացող բնակավայրի պարսպապատ թաղամասերը, իսկ մյուսները՝ նրա արվարձանները: Դվինի բազմագործառույթ դերը նպաստել է համաբնակեցման քաղաքականության ևս մեկ տարբերակի իրա-

³¹ Մովսես Խորենացի, 1990, II, ԼԹ, ԽԱ, ԽԲ, Ապպիանոս, 1981, XII, Միհրդատական, 84:

³² Oppenheim, A. L., 1969, 331–333, Дьяконов И. М., 1951, 327–328, № 49 (199), (213), Մովսես Խորենացի, 1990, II, Զ, ԽԱ, ԽԲ, Ապպիանոս, 1981, XII, Միհրդատական, 84, Քոչարյան Գ., 1999, 120–126, Քոչարյան Գ., 2000, 26:

³³ Тирация Г. А., 1988, 85–86:

կանացմանը, այն է՝ շրջակա գյուղական համայնքների միավորումը մեկ կենտրոնի շուրջ քաղաքային բնակչության իրավունքներով:

Արքունիքի տեղափոխումով երկրի վարչաքաղաքական նոր կենտրոնը Խոսրով Կոտակը, ի տարբերություն նախորդների, չկոչեց իր անունով այլ պահպանեց *Դվին հեռավանդ անունը*: Նա *Խոսրովակերտ* կոչեց իր կերտած արքայական ծառագարդ ապարանք-անտառապուրակը:

Խոսրով Կոտակի՝ արքունիքը տեղափոխելու հեռահար, վճռորոշ քայլը կանխորոշեց միջնադարյան Դվին քաղաքի կայացումն ու բարգավաճումը:

Դվինի քաղաքայնացման գործընթացը IV–V դդ. կայացավ դժվար և տևականորեն՝ անցումային խառը ժամանակաշրջանում, հայոց քաղաքների և Արշակու-նյաց կենտրոնական իշխանության ճգնաժամի, անկման, ազգային-ազատագրական համաժողովրդական շարժումների ծավալման պայմաններում: Դվինը երկարորեն մնաց՝ միջազգային առևտրի ոլորտում համբավ վայելող մայրաքաղաքի իր կարգավիճակը պահպանած Արտաշատի հովանու ներքո: Արդարև, մեկ հարյուրամյակ և ավելին Դվինն այլևս չի հիշատակվում գրավոր աղբյուրներում, թեպետ պեղումներով բացահայտված է կառուցապատման անընդհատություն:

Մայրաքաղաքի դերն Արտաշատից Դվինին անցնում էր աստիճանաբար՝ Դվինի կառուցապատմանն ու համաբնակեցմանը, տնտեսական բարգավաճմանն ու քաղաքական վարկանիշի աճին և Արտաշատի ամայացմանը համընթաց: Արդեն V դ. վերջին, Արտաշատը Դվինի մատույցները պաշտպանող գյուղաքաղաք-ամրոց էր,³⁴ իսկ Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածքը, որն ընդգրկում էր Ոստան Հայոց գավառը, «Աշխարհացոյց»-ում ներկայանում էր՝ որպես *Ոստան Դրնոյ*³⁵: *Դվինը դարձել էր մարզպանական Հայաստանի վարչաքաղաքական և մշակութային կենտրոն և կաթողիկոսի նստավայր, առաջավորասիական տարանցիկ առևտրի կարևորագույն հանգուցակետ*:

³⁴ Ղազար Փարպեցի, 1982, Գ, ԿԷ, ՀԸ:

³⁵ Երեմյան Ս. Տ., 1963, 49, 74:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղոս, - Հայոց պատմություն, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983:

Ապպիանոս, - Հռոմեական պատմություն, թարգմանությամբ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981:

Դիոն Կասսիոս, - Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), Հին հունական աղբյուրներ Ա, Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

Երեմյան Ս. Տ., - Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրության հիմքի վրա), Երևան, 1963:

Զարյան Ա., - Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Կանեցյան Ա. Գ., - Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 9 (1974), 76-91:

Հակոբյան Հ. Պ., - Մեծ և Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հռոմեական ամրությունների համակարգը, Պատմա-բանասիրական հանդես 4 (1986), էջ 138-155:

Ղազար Փարպեցի, - Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982:

Ղաֆադարյան Կ., - Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. I, Երևան, 1952:

Մանանդյան Հ., - Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945:

Մովսես Խորենացի, - Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990:

Տակիտոս Կ., - Օտար աղբյուրները հայերի մասին 3, լատինական աղբյուրներ, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Մոսնիկյան, Երևան, 1941:

Փավստոս Բուզանդ, - Հայոց պատմություն, բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագր. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987:

Քոչարյան Գ. Գ., - Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991:

Քոչարյան Գ., - Անտիկ Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում, Հանդես ամսօրյա 1-12 (1996), էջ 336-359:

Քոչարյան Գ. Գ., - Ոստան Հայոց գավառը Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածք, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2 (1998), էջ 172-176:

Քոչարյան Գ., - «Արքունի ծառագարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, Գիտական աշխատություններ II, Գյումրի, 1999, էջ 120-126:

Քոչարյան Գ., - Արտաշես Ա Բարին որպես հզոր պետականություն կերտող (- Կերպարային դիմանկարի վերականգնման փորձ), Գիտական աշխատություններ III, Գյումրի, 2000, էջ 22-27:

Քոչարյան Գ. Գ., - Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2 (2000ա), էջ 132-138:

Քոչարյան Գ., - Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ), Պատմա-բանասիրական հանդես 3 (2002), էջ 206-214:

Քոչարյան Գ., - «Տաճար մայրի» կաղնետունկ անտառապուրակ, Հանդես ամսօրյա 1-12 (2004), էջ 415-428:

Քոչարյան Գ., - Խոսրովակերտ արքայական անտառապուրակ, Հանդես ամսօրյա 1-12 (2005), էջ 339-344:

Քոչարյան Գ., - Մոխրաբլուր հնավայրը (Անտիկ շերտի բնութագիրն ըստ 1975, 1977 թթ. պեղումների արդյունքների), Հուշարձան, Տարեգիրք Դ-Ե, Երևան, 2008, էջ 160-168:

Քոչարյան Գ., - Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ. թ. ա. III-I դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես 1 (2011), էջ 253-260:

Քոչարյան Գ., - Դվինի միջնաբերդի անտիկ շերտի բնութագիրը, Հուշարձան, Տարեգիրք Է, Երևան, 2011ա, էջ 66-73:

Քոչարյան Գ., - Արտաշիսյան ժամանակաշրջանի շինություն Դվինում, Հուշարձան, Տարեգիրք Ը, Երևան, 2013, էջ 97-107:

Дьяконов И. М., - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории 2 (1951), с. 257-356.

Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К., - Античный слой на территории центрального квартала и цитадели Двина, в кн.: Акопян Н. Г., Бабалян Ф., С., Жамкочян А. С. и др., Двин IV, Город Двин и его раскопки, Ереван, 2008, с. 129-164.

Кушнарёва К. Х., - Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, 113 с.

Ростовцев М. И., - Новые латинские надписи с Юга России, Надпись из Эчмиадзина, в кн.: Известия императорской археологической комиссии, вып. 33-й, С.-Петербург, 1909, с. 1-22.

Страбон, - География в 17 книгах, пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского, Л., 1964.

Тирацян Г. А., - О некоторых особенностях основания города Двин, «Третий всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке», Май, 1988, тезисы докладов, Ереван, 1988, с. 85-86.

Тревер К. В., - Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.-IV в. н. э.), М.-Л., 1953.

Campbell I. A., - Mithraic iconography and ideology, Leiden, 1968.

Kalantarian A., - Dvin. Histoire et Archeologie de la ville medievale, Paris, 1996.

Oppenheim A. L., - On Royal gardens in Mesopotamia, Journal of Near Eastern Studies, vol. XXIV, 4 (1965), pp. 328-333.

Աղյուսակ 1.

Խեցանոթների նմուշներ և տարապաններ Դվինից, մ.թ.ա. II – մ.թ. I դդ.

Таблица 1.

Образцы керамики и тарапаны из Двина, II в. до н. э. – I в. н. э.

Table 1.

Ceramic samples and 2. Tarapans from Dvin, 2nd century BC – 1st century AD.

Աղյուսակ 2.

Միթրային ձոնված բազալտե զոհասեղան, մ.թ. II դ. և սյան խարիսխներ Դվինից, մ.թ.ա. II – մ.թ. II դդ.:

Таблица 2.

Базальтовый алтарь посвященный Митре, II в. н. э. и базы колонн, II в. до н. э.- II в. н. э. из Двина.

Table 2.

Bazalt altar dedicated to Mithra, 2nd century AD and Column bases from Dvin, 2nd century BC – 2nd century AD.

GAYANE KOCHARYAN

*Dr. Hist, Institute of Archaeology
and Ethnography NAS of RA,
vruyr2001@yahoo.com*

DVIN IN THE CLASSICAL PERIOD FROM FORTRESS-SANCTUARY TO ROYAL CITY

SUMMARY

A Roman victory in the battle of Magnesia in 190 BC was a decisive moment for rearranging the forces on the geopolitical scene of the region. Domination of the Seleucids, the successors of Alexander the Great, was now seriously damaged. The Parthian king Mihridates I extended boundaries of his kingdom. Artaxias and Zareh (Zariadres) who were appointed by the Seleucid king Antiochus III strategists of the Great Armenia and Sophene respectively declared themselves independent kings (Strabo XI, 14, 5).

In his ambitions to create a powerful and unified state Artaxias I (*ca.* 189 - 160 BC) attached special importance to an enlargement of international transit trade routes that passed through the Armenian Highland, urbanization of the country as well as expansion of the irrigation system, which contributed to the rapid development of the economy.

Artaxias I transferred the capital from Yervandashat to the newly founded Artaxata. By this action, he increased an importance of the agricultural environment of the city. The protection of the northern gates of the capital could have been fulfilled by the Hill of Dvin that provided control over the important strategic crossroads connecting the trade routes from Artaxata to Vardgesavan (Vagharshapat), Garni and the Sevan Basin. From the northern side, the hill was protected by the height of Tiknuny palace, while the River of Azat and the branches of the Urts River defended the hill on the eastern and western sides respectively.

Dvin was apparently a fortress-sanctuary since the 3rd millennium BC. In the beginning of the 1st millennium BC, i.e. during the conquest of the Ararat valley by the Urartians, the priests decided to destroy and burn down the fortress-sanctuary.

Being located in a rough neighborhood of settlements in the northern part of Artaxata, Dvin was remarkable for its geographical location as well as its both religious importance and economic potential. During the Artaxiad period, the walls made of thick mud bricks were rebuilt on a massive stone base located around the

hilltop of Dvin, while its platform was filled in with some roughly standing???? civilian buildings. On the south-western foot of the hill a traditional sanctuary known from the 1st millennium BC had been functioning. The prosperity of Dvin and its surrounding rural settlements had resulted from the irrigation system and vigorous international trade.

A peaceful and prosperous life during the 1st century BC was however interrupted by an invasion of the Roman commander Corbulo in early 58 AD. With his scattered attacks the king Tiridates could not prevent the advancement of Roman troops towards Artaxata. While trying to avoid an engagement with Romans, Tiridates was forced to retreat. Taking an advantage, Corbulo seized the fortress and strengthened his positions there. The citizens ceded Artaxata to Romans with a purpose to preserve the city from destruction. In 59 AD, Artaxata, the royal fortress of Garni as well as the fortress of Dvin, were destroyed by Corbulo. Subsequently, the devastated sanctuary was turned into a burial place.

In 160s AD, i.e. during the period of the Roman occupation of Armenia, the security of communications between the troops in the direction of Vagharshapat – Artashat – Garni was guaranteed by the postal road guards of beneficiaries (statio) of the Roman army stationed in Dvin.

During the reign of Arsakid king Khusraw Kotak (330 - 338 AD) the Kingdom of Great Armenia was playing an important role in the affairs of the Roman Empire and Persia. Under those circumstances, Khusraw Kotak took a decision for moving his capital to Dvin. A considerable military and economic potential of Dvin, which included both secular and spiritual power, became a decisive precondition for transferring the royal site from Artaxata to Dvin in the 330s AD.

Following the traditional principles of the landscape architecture, Khusraw Kotak implemented his urban development plans: Dvin (royal residence) + Khosrovakert (royal palace in the forest area) + Tachar Mairi “Sacred oak forest” (royal oak forest reserve) = royal complex structure (cf. royal luxury complexes of Yervand IV: Yervandashat + Yervandakert + Tsnndots antar/“Grove of birth” as well as that of Tigranes the Great: Tigranakert + suburban forest park with game reserves).

The king also ordered that some local population (administrative officials, merchants and craftsmen and others) be removed from Artaxata to Dvin. The villages lying in the vicinity of Dvin were soon transformed into urban districts, while others turned into suburbs. The attempts of Khusraw Kotak on transferring the royal court to Dvin predestined a formation of the medieval city of Dvin. By the end of the 5th century AD Dvin turned into an administrative, political and cultural center of Armenia. Simultaneously, Dvin became a seat of the Armenian Catholicos and one of the most important points in the Near Eastern transitional trade.

ГАЯНЭ КОЧАРЯН
*Кандидат исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
vruyr2001@yahoo.com*

АНТИЧНЫЙ ДВИН ОТ КРЕПОСТИ-СВЯТИЛИЩА К ПРЕСТОЛЬНОМУ ГОРОДУ

РЕЗЮМЕ

Победа римлян в сражении при Магнезии в 190 г. до н. э. стала решающим рубежом в геополитической ситуации региона. Назначенные селевкидским царем Антиохом III стратег Великой Армении Арташес (Артакий) и стратег Софены – Зарех (Зариандр) провозгласили себя независимыми царями.

Арташес I (189-160 гг. до н. э.) в своем обширном проекте создания мощной государственности ставил главной целью разветвление сети международных транзитных торговых магистралей, пролегающих через Армянское нагорье, урбанизацию страны и расширение унаследованной системы оросительных каналов, что способствовало бурному развитию экономики.

Арташес I переносом столицы из Ервандашата в Арташат (Movsēs Horenas' i II, 49) придал особую значимость окружающей город сельскохозяйственной зоне города. Защиту подступов более уязвимых северных ворот новой столицы мог обеспечить *Двинский холм*, контролирующий важный торгово-стратегический узел дорог, ведущих из Арташата в Вардгесаван (Вагаршапат), Гарни и Севанский бассейн. С севера, т.е. с тыла холм был хорошо защищен возвышенностью дворца Тикнуни, с запада рекой Азат, с востока отрогами Урцкого хребта.

Двин был крепостью-святилищем вероятно с III тыс. до н. э. В начале I тыс. до н. э. во время завоевания Араратской долины жрецы Ванского царства предпочли до основания разрушить и сжечь крепость-многохрамовое святилище Двин.

В густой сети поселений Арташата Двин выделялся географическим расположением, (многовековым) статусом культового центра и значительным экономическим потенциалом. В эпоху Арташесидов на массивном каменном фундаменте, окружающем вершину Двинского холма, перестраивается мощная крепостная стена из сырцовых кирпичей, а огороженная площадка на вершине

плотно застраивается гражданскими постройками. На юго-западном подножии холма продолжало функционировать традиционное святилище Двина. Процветание Двина и окрестных сельских поселений было обусловлено наличием оросительной сети и оживленной международной торговлей на столичном рынке.

Мирная, зажиточная жизнь этого процветающего периода прервалась весной 58 г. н. э. вторжением римского военачальника Корбулона. Разрозненные контратаки Тиридата Аршакида не могли остановить продвижение римских войск к Арташату (Тас. Ann. XIII, 40, 41). Избегая сражения, Тиридат удалился, что обрекло на неопределенность защитников города. Из-за пассивности столицы гарнизон Двинской крепости оказался перед несоизмеримо превосходящим в силе его противником. Корбулон, заняв крепость, обеспечил свой тыл.

Вероятно, обманутые обещаниями врага горожане, в надежде спасти город от разрушений, добровольно передали неприступный Арташат римлянам. В 59 г. н. э. перед военным походом на Тигранакерт по приказу Корбулона с Арташатом и царской крепостью Гарни был “сожжен, срыт и сравнен с землею” и Двин крепость, и опустошенное святилище которого превратилось в руины. Сам факт проявления такой жестокости по отношению к Двинской крепости подтверждает стратегическую значимость последней в защите Арташата.

В 60-ые годы II века н. э. в период римской оккупации Армении безопасность коммуникаций между стоянками войск Вагаршапат-Арташат-Гарни обеспечивал пост дорожной стражи бенефициариев (statio) римской армии, установленный в Двине.

В Двине, из-за нивелирования культурных слоев на различных этапах интенсивного строительства IV-XIII вв., в общих чертах вырисовывается только нечетко выявленный определенный слой II в. н. э.

Фрагментарность исследований искаженного античного слоя Двина не предоставляет достоверного археологического основания для восстановления наиболее ясной картины ситуации дохосровского периода.

В годы правления Хосрова Котака Аршакида (330-338 гг.) царство Великой Армении вновь оказалось в центре конфронтации Рима и Персии. Царившая морально-психологическая нестабильность являлась серьезным препятствием для становления централизованной сильной власти (P'awstos Buzand III, 3-9). Обстоятельства побудили Хосрова Котака на решительный шаг.

Значительный военно-экономический потенциал крепости-святилища Двин (совмещающий в себе светскую и духовную сферы) явился решающей предпосылкой для перенесения Хосровом Аршакидом царского двора из

неблагонадежного Арташата в Двин в 30-ые годы IV в. (Movsēs Xorenac'i III, 8; P'awstos Buzand III, 8).

Следуя традиционным принципам ландшафтной архитектуры Хосров Котак осуществил свой градостроительный замысел: *Двин (царская резиденция) + Хосровакерт (царский дворец в лесопарке) + Тачар маури "Священные дубравы" (царский дубравный заповедник) = престольная комплексная структура* (ср. роскошные царские комплексы Ерванда IV: Ервандашат + Ервандакерт + Цндоц антар "Роща рождения"; Тиграна Великого: Тигранакерт + пригородный лесопарк с охотничьими заповедниками) (Movsēs Xorenac'i II, 39, 41, 42; Arrian., XII, Mithr., 84).

По инициативе Хосрова Котак в Двин переселилась некоторая часть провластных сил и торгово-ремесленного слоя Арташата. Близлежащие села Двина постепенно объединились и образовали обнесенные оградой городские кварталы, а другие становились его предместьями.

Дальновидный решительный шаг Хосрова Котак по перенесению царского двора предопределил становление и процветание средневекового города Двина. Уже в конце V в. *Двин был административно-политическим и культурным центром марзпанской Армении и резиденцией католикоса, важным узловым пунктом переднеазиатской транзитной торговли.*